

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ (NORMEN)*

Υ Π Ο

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑΣ Δ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΟΥ, Δρ. Θ.

3. ΤΟ ΓΝΩΣΙΜΟΝ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ἐκάστη γνῶσις προϋποθέτει ἐν ἀντικείμενον εὐρισκόμενον εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς αὐτήν, ἵνα οὕτω καταστῇ δυνατὴ ἡ θεώρησις αὐτοῦ. Ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἡμετέραν ἀφετηρίαν, ὅτι ἡ λογικὴ φύσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ πηγὴ τῆς γνώσεως τοῦ φυσικοῦ δικαίου, διαπιστοῦται ὅτι τὴν γνῶσιν τοῦ εἶναι ἀγαθὸν καὶ τί ὀφείλει νὰ εἶναι ἀγαθόν, ἀποκτᾷ ὁ λόγος ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴν ὑπαρξιακὴν τάξιν τῶν πραγμάτων, τὴν χαρακτηριστικῆν τῶν διατάξιν καὶ τὸν σκόπιμον προορισμὸν τῶν. Ὁ θεωρητικὸς λόγος γινώσκει τὴν ἀλήθειαν καὶ μεταβιβάζει ταύτην εἰς τὸν πρακτικὸν λόγον, ὅστις διὰ τῆς πρακτικῆς τοῦ γνώσεως δίδει εἰς τὴν πραγματικότητα τὸ νόημά της⁹⁹ καὶ θέτει εἰς ἐνέργειαν τὴν ἠθικὴν. Ὁμοῦ μετὰ τῆς καταφάσεως τῆς βασικῆς θέσεως, ὅτι αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου κατανοοῦνται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ λόγου τοῦ ἀνθρώπου, τίθεται ἡ ἐρώτησις: Πῶς προκύπτει ἡ γνῶσις αὕτη καὶ πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἀμοιβαία δρᾶσις δύο αὐτοτελῶν καταστάσεων (ἀντικειμενικὴ τάξις καὶ ἀνθρώπινος λόγος); Ὡς ἀνεφέρθη, ὁ Θωμᾶς ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἀνθρωπος κατέχει τὴν ἰκανότητα κατανοήσεως τῶν πρώτων ἀρχῶν τῆς ἠθικότητος μέσῳ μιᾶς φυσικῆς γνώσεως¹⁰⁰. Αἱ γενικαὶ αὗται ἀρχαὶ εἶναι φύσει γνωσταὶ καὶ δὴ εὐκολώτερον γνωσταὶ ἐκείνων τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. Εἰς ὅτι ἀφορᾷ τὰς λοιπὰς ἀρχάς, αὗται εἶναι μὲν καθολικαί, ἀλλὰ δευτερογενεῖς καὶ δὲν εἶναι φύσει δεδομένα· δὲν εὐρίσκονται εἰς τὸν θεωρητικὸν ἢ τὸν πρακτικὸν λόγον, ἀλλ' ἐκπηδοῦν ἐκ τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς ἀγωγῆς¹⁰¹. Ὁ διαχωρι-

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 342 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

99. Πρβλ. H. K r i n g s, *Meditation des Denkens*, München 1965, σ. 61: «Das Ziel des Denkens, die Wahrheit ans Licht zu bringen, ist noch nicht erreicht, wenn das Denken den wahren Begriff gefunden, sondern erst, wenn es der Wirklichkeit ihr wahres Wesen vermittelt hat».

100. Sth. I-II 91,2.

101. Sth. I-II 47-15.

σμὸς οὗτος τῶν ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἰς δύο μέρη ἀπετέλεσεν πολλάκις τὴν ἀφορμὴν μιᾶς διδασκαλίας περὶ τῆς ἀγνοίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

Ἡ διάκρισις μεταξύ τῶν μονίμων ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τὰς ὁποίας δύναται νὰ γνωρίσῃ ἢ συνειδήσῃ διὰ τῆς διαισθήσεως (Intuition) καὶ τῶν δευτερογενῶν ἀρχῶν, τῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν μεταβολὴν τῆς ἱστορίας καὶ τῶν πολιτισμῶν, ὠδήγησεν εἰς ψυχολογικὴν θεώρησιν τῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας. Οὕτως ὁμιλοῦμεν περὶ τοῦ «αἰσθήματος δικαίου», ὡς ἐνὸς συναισθηματικοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς τοῦ προσώπου καὶ τὸ φυσικὸν δίκαιον τοποθετεῖται τοιουτοτρόπως εἰς τὸν χῶρον τοῦ ὑποκειμενικοῦ βιώματος. Κατὰ τὸν G. Jellinek ἡ βεβαιότης τῶν νόμων εἶναι «εἰς τὴν ἀγαθὴν συνειδήσιν τόσον ἐκδηλος, ὥστε ἐκάστη ἔρευνα διὰ μιαν πηγὴν, ἥτις κεῖται ἐκτὸς τῆς ψυχῆς τοῦ πιστευόντος, θεωρεῖται ὡς περιττὴ ἢ ἐπινοεῖται μέσῳ θεολογικῆς ἢ μεταφυσικῆς σκέψεως. Αἱ παραστάσεις ὅθεν ἐνὸς φυσικοῦ ἀντικειμενικοῦ δικαίου εἶναι ἀκλόουθον φαινόμενον τῶν ψυχολογικῶν δεδομένων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐρείδεται γενικῶς ἡ δυνατότης μιᾶς τάξεως δικαίου»¹⁰². Ὁ Jellinek καθορᾷ ἐν συνεχείᾳ δύο στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μετατρέπουν τὴν τάξιν τοῦ κράτους εἰς τάξιν δικαίου. «Τὸ πρῶτον, τὸ πραγματικῶς ἀσκούμενον, μεταβαλλόμενον εἰς κανονιστικόν, εἶναι τὸ συντηρητικόν· τὸ δεύτερον, τὸ δημιουργοῦν τὴν παράστασιν ἐνὸς δικαίου, τὸ λογικόν, τὸ τὴν ἐξέλιξιν προάγον, τὸ πρὸς τὰ πρόσω πορευόμενον, εἶναι τὸ στοιχεῖον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον συντείνει εἰς τὴν μεταβολὴν τῆς δεδομένης καταστάσεως τοῦ δικαίου»¹⁰³. Ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα ἴστανται εἰς τὸ αὐτὸ σύμπλεγμα. Τὸ δεύτερον στοιχεῖον ἐν συνδέσει μετὰ τοῦ πρώτου παίζει τὸν ἀποφασιστικὸν ρόλον διὰ τὴν δικαίαν φύσιν τοῦ θετικοῦ δικαίου, καθ' ὅσον οὕτω νομιμοποιοῦνται νέαι διατάξεις. Μία τοιαύτη θεώρησις τοῦ δικαίου ἐγείρει ὀρθῶς τὸ πρόβλημα τῆς ἀθθεντίας. Εἰς ποῖαν ἀθθεντίαν δύναται νὰ θεμελιωθῇ μία τοιαύτη περὶ δικαίου κατανόησις;

Τὸ ψυχολογικὸν στοιχεῖον ὡς νομικὸν αἴσθημα ἢ πολὺ περισσότερον ὡς μοναδικὴ πηγὴ τοῦ δικαίου τονίζεται ὑφ' ὅλων ἐκείνων, οἵτινες ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ νομικοῦ αἰσθήματος οἰκοδομοῦν μιαν θεωρίαν δικαίου. Οὕτως ἀναχωρῶν ὁ E. Riezler¹⁰⁴ ἀπὸ τὸ αἴσθημα δικαίου (Rechtsgefühl) ἠκοδόμησεν ἐν σύστημα ψυχολογικῆς περὶ δικαίου θεωρίας. Ὑπὸ τῶν μεταγενεστέων ἐρευνητῶν τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας κατεβλήθη ἡ προσπάθεια μεταβίβασεως τοῦ δικαίου ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ ἐνὸς εἰς τὴν ψυχὴν τῆς μάζης καὶ οὕτω δημιουργίας ἐνὸς συλλογικοῦ αἰσθήματος δικαιοσύνης. Οὕτω γράφει ὁ E. Beling: «Τὸ δίκαιον οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ εἶναι, εἰ μὴ μία ψυχολογικὴ πρα-

102. G. Jellinek, Allgemeine Staatslehre, 1921³, σ. 342.

103. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 354.

104. E. Riezler, Das Rechtsgefühl. Rechtspsychologische Betrachtungen, 1921, (2 ἔκδ. 1946).

γματικότης τῆς μάζης»¹⁰⁵. Ἡ μετάβασις ἐνὸς ψυχολογικοῦ γεγονότος ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀτόμου εἰς ἓν αἶσθημα δικαίου τῆς μάζης ἀνεκινήθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν Γαλλίαν ὑπὸ τοῦ Gustave Le Bon, τὰς θέσεις τοῦ ὁποίου ἰδιαιτέρως ἠσπάσθη μία κίνησις εἰς τὴν Β. Ἀμερικὴν. Αὕτη ἀνέπτυξε αἰμῖαν ἰδιότυπον ἐμπειρικὴν ψυχολογικὴν μέθοδον ἐξετάσεως ἀνθρωπίνων ὁμαδικῶν ἀντιδράσεων ἀναφορικῶς πρὸς τὰ ἰδρύματα τοῦ δικαίου καὶ τῆς γνώσεως τῆς ψυχικῆς νομιμότητος τῶν ἀντιδράσεων τούτων»¹⁰⁶. Ἡ διδασκαλία ὅτι τὸ αἶσθημα τοῦ δικαίου προσανατολίζεται εἰς ἀντικειμενικὰς καὶ ἀπολύτους ἀξίας ἔχει τὰς ρίζας τῆς ἡδὴ εἰς τὸν 18. αἰῶνα καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Shaftesbury, ὅστις ἐκήρυξεν ὅτι εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὑπάρχει ἓν ἔμφυτον ἠθικὸν συναίσθημα (moral sense). "Ὅλοι οἱ ἐκπρόσωποι αὐτῆς τῆς θεωρίας διαβλέπουν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν κατοχὴν μιᾶς πνευματικῆς δυνάμεως, μιᾶς πνευματικῆς αἰσθήσεως, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος ἀγαπᾷ τὴν ὠραιότητα τοῦ εἶναι καὶ θέλει νὰ τὴν διαφυλάξῃ.

Δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ ἀρνηθῶμεν ὅτι ἡ νομικὴ συνείδησις εἶναι πλημμυρισμένη ἀπὸ διαρκῶς νέας σκέψεις, αἱ ὁποῖαι διηύρυναν καὶ ἀνέπτυξαν τὸν πνευματικὸν ὀρίζοντα τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἐπίσης ἀπὸ αἰσθημάτων, τὰ ὁποῖα ἔχει ἀποκτήσει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ περιβάλλον του. Τὸ κριτικὸν πνεῦμα ἐπέτυχε τὴν πρόοδον νὰ ἀνακαλύπτῃ εἰς αὐτὴν τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν ἠθικὰς ὑποδείξεις, νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς αὐτάς, νὰ τὰς ἐπεξεργάζεται καὶ νὰ τὰς ἀναγνωρίσῃ ὡς ἠθικὰς ἀξίας. Αἱ ἀξίαι αὗται ἀποτελοῦν «τὴν ρίζαν τῆς νομικῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ μετ' αὐτῆς ἀχωρίστως συνδεδεμένου αἰσθηματος δικαίου»¹⁰⁷.

Οἱ ἠθικοὶ κανόνες ἀποκαλύπτονται ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει. Εἰς ὅλους ὑπάρχει ἡ μαρτυρία τῆς συνειδήσεως, πρὸ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ὑπεύθυνος καὶ ἡ ὁποία δὲν τὸν ἀφήνει ἀτιμώρητον διὰ τὰς κακὰς πράξεις. Ἡ παρουσία τῆς συνειδήσεως ἐκφράζει τὴν βεβαιότητα τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς ἠθικοῦ νόμου, μιᾶς ἀντικειμενικῆς διακρίσεως μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ.

"Ὅσον καὶ ἂν φαίνωνται σπουδαῖοι οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ «ψυχολογισμοῦ» περὶ τῆς οὐσίας τοῦ δικαίου, ἀτομικῆς ἢ συλλογικῆς μορφῆς, δὲν προσφέρουν πλήρη λύσιν εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ εὐδιακρίτου τοῦ φυσικοῦ δικαίου, καθ' ὅσον εἶναι πολὺ ὑποκειμενικοὶ καὶ ὡς παρατηρεῖ ὀρθῶς ὁ E. E. Hölscher «εἶναι ἀδύνατον εἰς τὴν μὲ τὸν χῶρον καὶ τὸν χρόνον συνδεδεμένην γνωστικὴν ἱκανότητα νὰ γνωρίσῃ αὐτάς τὰς ἀχώρους καὶ ἀχρόνους οὐσίας ἐντὸς τοῦ μὲ τὸν χῶρον καὶ τὸν χρόνον συνδεδεμένου ὑποκειμένου»¹⁰⁸. Ἡ

105. E. Beling, Rechtswissenschaft und Recht, 1923, σ. 12.

106. E. Wolf, Das Problem der Naturrechtslehre, Karlsruhe 1959², σ. 128.

107. A. Verdross, Abendländische Rechtsphilosophie, σ. 223.

108. E. E. Hölscher, Sittliche Rechtslehre, τ. I, München 1928, σ. 56 ἐξ.

γνώσις βεβαίως τῆς ὅλης ἀληθείας δὲν εἶναι δυνατὴ εἰς τὸν πεπερασμένον ἄνθρωπον, ὅστις ὑπόκειται εἰς διαρκῆ ἀλλαγὴν, πλὴν ὅμως κατέχει τὰς πνευματικὰς δυνάμεις διὰ μίαν προσέγγισιν ταύτης. Ἡ ἔποψις αὕτη δὲν πρέπει νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἀποδοχὴν μιᾶς σχετικότητος τοῦ φυσικοῦ δικαίου, καθ' ὅσον ἀνήκει εἰς τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων ἢ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου γνώσις, δυνάμει τοῦ φυσικοῦ δικαίου, μέρους μόνον τῆς ἀληθείας, καὶ δὴ καὶ ἐπαρκοῦς μέρους, διὰ νὰ δυνηθῇ οὗτος νὰ διαμορφώσῃ τὴν ζωὴν τοῦ ήθικῶς. Ἡ ἀλήθεια ὑπάρχει πέραν τῶν ὁρίων τῆς γνώσεώς μας. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ γράφει ὁ Hölscher: «Θὰ ἡδύνατό τις βεβαίως νὰ εἴπῃ: Δὲν ὑπάρχει γενικῶς οὐδὲν τὸ ἀντικειμενικόν, τὸ ἀπόλυτον, οὐδεμίαν σταθερὰ ἀλήθεια, οὐδεμίαν ἐννοίαν, ἀλλὰ μόνον σχετικὰ ἀτομικὰ, ὑποκειμενικὰ πραγματικότητες, ἧτοι μόνον ὑποκειμενικὰ φαινόμενα. Διατυπωμένη ἢ πρότασις ὅμως κατ' αὐτὸν τὸν γενικὸν τρόπον, παραμένει μία ἀπλῆ φράσις. Καθ' ὅτι, ὅταν τὸ ἐγὼ χαρακτηρίζῃ ἕκαστον φαινόμενον, ἐκάστην πραγματικότητα καὶ ἕκαστον πρᾶγμα ὡς σχετικόν, ὅταν γενικῶς ἀμφιβάλω ὅτι ὑπάρχουν ἄνθρωποι, ὅτι ὑπάρχει μία φύσις, ὅτι ὑπάρχουν ἐννοίαι ὡς ψυχρὸν καὶ θερμὸν, στρογγύλον καὶ εὐθύ, διαφοραί, ὡς πῦρ καὶ ὕδωρ, ζῶον καὶ ἄνθρωπος, τότε πᾶσα ἔρευνα παραμένει ἄνευ νοήματος, τότε γίνεται ὁ λόγος φλυαρία, ἧτοι σοφιστικὴ ἀψιμαχία λέξεων, συμφώνως πρὸς τὸ γνωστὸν ὑπόδειγμα τοῦ Ἐπιμενίδου τοῦ κρητός: "Ολοὶ οἱ κρητες εἶναι ψεῦσαι, κ.λ.π.»¹⁰⁹.

Ἡ ἀνθρωπίνῃ γνώσις περὶ τῆς ἀπολύτου ἀληθείας, περὶ τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, παραμένει μόνον μία θεώρησις, καθ' ὅσον τὸ ἀντικείμενον γνώσεως εἰς τὴν ὕλικήν του οὐσίαν δὲν εἶναι εἰς ἡμᾶς ὁρατόν. Ἡμεῖς ὡς ἄνθρωποι ἀναζητῶμεν μέσῳ συναρτήσεων καὶ σχέσεων μεμονωμένων πραγμάτων νὰ κατανοήσωμεν τὸ ὅλον, τὸ ἀπόλυτον, τὴν ἀλήθειαν. Ἡ γνώσις μας διὰ τὴν ἀλήθειαν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς μετοχῆς μας εἰς τὸ ἀπόλυτον. Πρὸς μετοχὴν εἰς τὴν ἀλήθειαν κατέχει ἡ γνώσις μας στοιχεῖα, τὰ ὅποια βοηθοῦν εἰς τὴν θεώρησιν τῆς ἀληθείας. Ταῦτα εἶναι ὁ λόγος μὲ τὰς ἀρχάς του (αἱ ἀρχαὶ τοῦ καθαρῶς λόγου τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, αἱ ὅποια παρέχουν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν δυνατότητα νὰ διίδη τὴν οὐσίαν ἐνὸς πράγματος καὶ νὰ τὸ διακρίνῃ τῶν ἄλλων οὐσιῶν), ἡ συλλογιστικὴ σκέψις, ἧτις πορεύεται εἰς νέας παραστάσεις μὲ λογικὴν ἀναγκαιότητα, καὶ ἡ πνευματικὴ διαίσθησις (Intuition) τοῦ ἀληθοῦς ἀγαθοῦ¹¹⁰.

Ἐντὸς τῶν παισίων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς, χριστιανικῆς καὶ δυτικῆς φιλοσοφίας ὁ ἄνθρωπος προσεπάθησεν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς νὰ δημιουργήσῃ μίαν νομικὴν τάξιν, τὰ ἀξιώματα τῆς ὁποίας ἀνεζήτησεν ἐν ἑαυτῷ, καθ' ὅσον

109. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 69 ἐξ.

110. Πρβλ. F. J. Stahl, Die Philosophie des Rechtes, τ. II, Darmstadt 1963, σ. 62 ἐξ.

τοῦ ἦτο γνωστόν, ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν φύσιν του νὰ ζῆ ἐντὸς τῆς τάξεως τοῦ δικαίου. Ὁ ἄνθρωπος ἐτοποθετήθη πάντοτε εἰς ὅλας τὰς καταστάσεις πρὸ τοῦ ἰδίου προβλήματος: Τί ὀφείλω νὰ κάνω διὰ νὰ εἶναι δικαία ἡ πράξις μου; Ποῖον εἶναι τὸ ἀγαθόν καὶ πῶς δύναμαι νὰ τὸ ἐπιτύχω; Καὶ ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἱστορίας ἐφῆρμωσε διαδοχικῶς ἀρχὰς φυσικοῦ δικαίου, εἰς τὰς ὁποίας ἀνεγνώρισε κανονιστικὸν χαρακτῆρα. Ὡς ἐλεύθερον καὶ λογικῶς σκεπτόμενον πρόσωπον εἶδεν ἑαυτὸν ὡς σκοπὸν τῆς δημιουργίας καὶ προέβαλε τὴν ἀπαίτησιν νὰ τοῦ ἀπονεμηθῇ ἡ προσήκουσα ἀξιοπρέπεια. Τὸ γεγονός τῆς συμβιώσεώς του μετ' ἄλλων ἔδειξεν εἰς αὐτὸν ὅτι ἔχει ἀνάγκη μιᾶς περιουσίας, διοικουμένης ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ὅτι ὀφείλει νὰ σέβεται τὸ εἰς ἄλλους ἀνήκον. Ἡ ἀπαίτησις τῆς ὑπὸ τῶν ἄλλων δικαίας μεταχειρήσεώς του, τοῦ ἐπέβαλε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ εἶναι δίκαιος ἐναντι τῶν ἄλλων καὶ νὰ τηρῇ τὰς συμβάσεις. Ὅ,τι ἰχθεῖ ἢ ἰσχυε διὰ τὸ ἐν πρόσωπον, ἰσχυε καὶ διὰ τὸ κράτος, ἦτοι τὰ κράτη. Ἀναφορικῶς πρὸς ταῦτα δύναται νὰ ἰσχύσῃ ὡς πρώτη ἀρχὴ γνώσεως τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἡ λογικὴ κοινωνικὴ φύσις τοῦ ἀνθρώπου¹¹¹.

Τὸ φυσικὸν δίκαιον ἔχει θέσιν μόνον εἰς τὸν ἄνθρωπον, τὸν ζῶντα ἐντὸς τῆς κοινωνίας καὶ οὐχὶ εἰς τὸν ἀπομεμονωμένον ἄνθρωπον, τὸν ζῶντα ἐν προτογόνῳ καταστάσει, ὡς τὸν περιέγραψεν ὁ Rousseau. Οἱ φιλόσοφοι ὄλων τῶν ἐποχῶν ἀναχωροῦν ἐκ τῆς πραγματικότητος τῆς λογικῆς κοινωνικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἐρμηνεύοντες ταύτην βεβαίως διαφοροτρόπως, προκειμένου νὰ θεμελιώσουν τὸ οἰκοδόμημα τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἐξαιρουμένων τῶν Locke καὶ τῶν Rousseau, οἵτινες ὑποστηρίζουν μίαν προ-νομικὴν κατάστασιν ἢ διδασκαλία τῶν τελευταίων ἀνεσκευάσθη πλήρως ὑπὸ τῆς συγκριτικῆς ἐθνολογίας, ἣτις εὐρίσκει κανόνας δικαίου εἰς ὅλους τοὺς λαούς, ἐξαιρουμένης τῆς διαφοροποιήσεως εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ δικαίου.

Βεβαίως ὅταν ἐπικαλούμεθα ὡς ἀρχὴν γνώσεως τοῦ φυσικοῦ δικαίου τὴν λογικὴν κοινωνικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου δὲν πρέπει νὰ κατανοήσωμεν ἐν προκειμένῳ μίαν μηχανικὴν γνωστικὴν δύναμιν αὐτοῦ, ὡς συμβαίνει εἰς τὸ θετικὸν δίκαιον. Ἡ γνώσις τοῦ λογικοῦ δικαίου ἐπιτυγχάνεται ὅσον περισσότερον ἀκολουθῶμεν τὰς ὑποδείξεις του¹¹² καὶ αἰσθανόμεθα ὑπευθυνότητα πρὸ τῶν ἐπιταγῶν του.

111. Πρὸς. H. R o m m e n, Μν. ἐργ., σ. 226 ἐξ.

112. Πρὸς. J. F u n k, Primat des Naturrechtes. Die Transzendenz des Naturrechtes gegenüber dem positiven Recht, Mödling bei Wien 1952, σ. 150.

4. ΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΕΝΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Ἡ λογικὴ καὶ ἠθικὴ θεμελίωσις τοῦ θετικοῦ δικαίου συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν παρατήρησιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος, ζῶντος ἐντὸς μιᾶς ὀργανικῆς ἐνότητος. Ὑπὸ τοῦ θετικοῦ δικαίου παρέχονται οἱ νόμοι, οἱ ὀρίζοντες τὴν τάξιν τῆς συλλογικῆς ζωῆς, ὡς τὴν εὐήμεριαν τοῦ ἀνθρώπου¹¹³, τὴν κανονικὴν λειτουργίαν ἐνὸς ὀργανωμένου κράτους, τὴν ἀσφάλειαν τῆς ζωῆς καὶ ἐν γένει τὰς ἐπιτρεπτάς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀναρμόστους ἀποκλίσεις αὐτοῦ εἰς τὰ πλαίσια τοῦ κράτους. Ἡ ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου συνδέεται στενῶς μὲ τὴν νομικὴν ὀργάνωσιν τοῦ κράτους. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι τὰ κίνητρα τοῦ θετικοῦ δικαίου, ἐφ' ὅσον τοῦτο τίθεται ἐν ἰσχύϊ ὑπὸ τοῦ κράτους, κεῖνται ἐκτὸς τῶν νόμων, οἱ ὅποιοι τὸ ἐπιβάλλουν καὶ ὅτι τοῦτο δὲν δύναται νὰ εἰσχωρήσῃ πλήρως εἰς τὸ βᾶθος τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἦτοι εἰς τὰ κίνητρα τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ εἰς τὴν ἀξιολόγησιν αὐτῶν, εἰς τὰς ἐνδομύχους τάσεις τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ εἰς τὸ πῶς ἀκριβῶς σκέπτεται οὗτος, ὅταν ὑπακούῃ εἰς τοὺς νόμους τοῦ κράτους. Ἐὰν δηλαδὴ ὁ ἀνθρώπος ἀκολουθῇ τὰς ἐπιταγὰς τοῦ θετικοῦ δικαίου ἐνεκα φόβου πρὸ τῆς τιμωρίας ἢ ἐν τῇ ἐλπίδι ἐπιτεύξεως ὠφελείας τινὸς ἢ ἐκ διαφόρων ἄλλων αἰτιῶν, τοῦτο δὲν ἐνδιαφέρει τὸ θετικὸν δίκαιον. Ἄπαντα τὰ κίνητρα ταῦτα δὲν ἐνδιαφέρουν τὸ κράτος, ἢ λειτουργία τοῦ ὁποίου περιορίζεται εἰς τὴν διαφύλαξιν τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους. Ἐὰν τὸ θετικὸν δίκαιον ἡρώτα διὰ τὰ κίνητρα, τὰ ὅποια ὠθοῦν τοὺς ἀνθρώπους νὰ τηροῦν τοὺς νόμους του, θὰ εἰσῆρχετο εἰς τὸν χῶρον τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, ἦτοι θὰ ἔθετε τὴν αὐτονομίαν τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἢ θὰ ἡγνῶι αὐτὴν τελείως. Τοιοῦτοτρόπως εἶναι εὐεξήγητον τὸ διατὶ π.χ. τιμωροῦνται ὑπὸ τοῦ κράτους μικρὰ παραπτώματα, ἐνῶ ἀφήνει τὸ κράτος ἀνενοχλήτους τοὺς γονεῖς, οἱ ὅποιοι δὲν ἐνδιαφέρονται διὰ τὴν ἀγωγὴν τῶν τέκνων των, ἢ τὰ τέκνα τὰ ἐπιδεικνύοντα ἀδιαφορίαν διὰ τοὺς γηραιοὺς ἢ ἀσθενεῖς γονεῖς των.

113. Πρβλ. Ἄριστοτέλους. Ἠθ. Νικ., 1278 Β 16: «Τίνος χάριν συνέστηκεν ἡ πόλις, οὐ τοῦ ζῆν ἕνεκεν, οὐδὲ συμμαχίας, οὐδὲ τοῦ μὴ ἀδικεῖν σφᾶς αὐτούς, οὐδὲ διὰ τὰς ἀλλαγὰς καὶ τὴν χρῆσιν, ἀλλὰ τοῦ εὖ ζῆν ἕνεκεν».

Ἐν προκειμένῳ προκύπτει ἡ διάκρισις μεταξύ «νομιμότητος» καὶ «ἠθικότητος» τῆς πράξεως. Εἰς τὸ θετικὸν δίκαιον κυριαρχεῖ μία ἐξωτερικὴ σχέσις πρὸς τὸν νόμον, ἔνθα ἡ πρόθεσις, ἡ ἐλευθέρα βούλησις, δὲν λαμβάνεται οὐδόλως ὑπ' ὄψιν, ἀλλὰ μόνον ἡ ἀπόδειξις τῆς ὑποταγῆς εἰς τὴν αὐθεντιαν τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον πιέζει διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν νόμων του. Τὸ ἠθικῶς δέον ἔχει τὸν σκοπὸν τῆς ὑπάρξεώς του ἐν ἑαυτῷ, εἶναι αὐτοσκοπὸς (Kant) ἢ ἐντελέχεια (Ἀριστοτέλης). Ἡ πράξις, θεωρουμένη ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἠθικῆς, εἶναι ἔκφρασις τοῦ προσωπικοῦ ἐλευθέρου ἀποφασιστικοῦ ἀγῶνος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἕνεκα τούτου δημιουργικὴ, εἶναι αὐθόρμητος καὶ ἀνεξάρτητος μηχανικῆς τινος ἐνεργείας ἢ ὑποχρεωτικῆς σκοπιμότητος. Ἡ δραστηριότης τῆς ἀνθρωπίνης πράξεως συνίσταται εἰς τὸ νὰ ὑπακούῃ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν τῆς κατάφασιν, εἰς τὰς προσταγὰς τοῦ ἠθικοῦ φυσικοῦ νόμου, διότι τὸ καθήκον γινώσκειται ὑπὸ τοῦ πρακτικοῦ λόγου τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἔννοια τοῦ ἠθικοῦ καθήκοντος εἶναι τι τὸ τελείως ἐσωτερικόν, εὐδοκιμοῦν εἰς τὴν συνειδήσει τοῦ ἀνθρώπου, ἔνθα τὸ θετικὸν δίκαιον δὲν ἔχει οὐδεμίαν ἐξουσίαν.

Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ θετικοῦ δικαίου ἀπαιτεῖ ἀναγκαστικὰ μέσα, τὰ ὁποῖα τοῦτο διαθέτει, προκειμένου νὰ ὑλοποιουῦνται οἱ σκοποὶ του κατ' αὐστηρὸν τρόπον. Ὁ Rudolf von Ihering ἐτόνισε τοῦτο μὲ σαφήνειαν: «Ὁ ὑπὸ τοῦ κράτους ἐν ἐκτελέσει τεθεὶς ἐξαναγκασμὸς ἀποτελεῖ τὸ ἀπόλυτον κριτήριον τοῦ δικαίου· κανὼν δικαίου ἄνευ νομικῆς ὑποχρέωσης εἶναι ἀντίφασις πρὸς ἑαυτόν, εἶναι πῦρ, τὸ ὁποῖον δὲν καίει καὶ δὲν φωτίζει»¹¹⁴.

Ἡ βία εἶναι ιδιότης τοῦ θετικοῦ δικαίου. Ἐπειδὴ ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξουν περιπτώσεις, εἰς τὰς ὁποίας πρέπει πολλάκις νὰ ἀφαιρεθῇ ὁ χαρακτήρ τῆς βίας ἀπὸ τινες νόμους καὶ εἰς τὰς ὁποίας ὁ φορμαλισμὸς τοῦ δικαίου ὀφείλει νὰ θυσιασθῇ χάριν τῆς οὐσίας τῆς δικαιοσύνης, ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ἔχει εἰσαγάγει ἤδη ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπιεικειᾶς¹¹⁵.

Διαφορετικὴ εἶναι ἡ κατάστασις τῶν πραγμάτων εἰς τὸν τομέα τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὅστις δὲν δύναται νὰ πιέσῃ τὸν ἄνθρωπον. Ἡ βία εἶναι εἰς τὸν ἠθικὸν φυσικὸν νόμον τελείως ἄγνωστος, διότι ἐὰν οὗτος ἐβασίζετο ἐπὶ τῆς βίας, θὰ κατηργεῖτο τὸ γνῶρισμα τῆς ἀξιολογήσεως τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρος τῆς πράξεως, ἦτοι ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως. Διὰ τὴν ἠθικὴν δὲν ὑπάρχει νομοθέτης, εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ ὁποίου νὰ ὑποχρεοῦται αὕτη νὰ ὑπακούσῃ,

114. R. v. Ihering, Der Zweck im Recht, τ. I, Leipzig 1923, σ. 251.

115. Διὰ τὸν Σταγειρίτην τὸ «ἐπιεικὲς» εἶναι τὸ καθ' ἑαυτὸ δίκαιον καὶ ἡ φύσις τοῦ ἡ ἐπανόρθωσις τοῦ νόμου. Διὰ τῆς «ἐπιεικειᾶς» ὀφείλουν τὰ λάθη, τὰ ὁποῖα δύναται νὰ τὰ προκαλέσῃ ὁ ἀναγκαστικὸς φορμαλισμὸς τοῦ δικαίου, νὰ ἐπανορθωθοῦν: «Τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μὲν ἐστίν, οὐ κατὰ νόμον δέ, ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου... καὶ ἐστὶν αὕτη ἡ φύσις ἢ τοῦ ἐπιεικοῦς, ἐπανόρθωμα νόμου ἢ ἑλλείπει διὰ τὸ καθόλου». Ἡθ. Νικ., 1137 B. 13-27.

ἀλλ' αὕτη δημιουργεῖ τὸν ὑποχρεωτικὸν τῆς χαρακτῆρα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν εἶναι τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις φορεῖ μόνος του τὰ δεσμὰ τῆς ἠθικῆς. Ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν εἶναι βία, ἀλλ' αὐτοδέσμευσις τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρωπος, ὁ ἠθικὸς ἀνθρωπος, ὑπόκειται εἰς τὸν ἠθικὸν νόμον ἐλευθέρως, διότι θεωρεῖ τοῦτο ὡς ἀναγκαῖον, συμφώνως πρὸς τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ πρακτικοῦ του λόγου¹¹⁶, νὰ τελειοποιηθῇ ἠθικῶς. Ἡ ἡσυχμμένη ἠθικὴ συνειδησις, ἡ συνειδητὴ αὐτοδέσμευσις, ἀγωνίζεται ἐναντίον ὅλων τῶν ὀρμῶν καὶ τῶν παθῶν, τῶν ἀντιτιθεμένων εἰς τὸ ἠθικὸν χρέος καὶ δὲν δύναται νὰ περιχαρακωθῇ ἀπὸ νομικὰς προτάσεις, ἀντιπασκούσας εἰς τὰς ἠθικὰς ἀξιολογήσεις, ἔτι μᾶλλον ἀγωνίζεται ἐναντίον αὐτῶν. Οὕτω γράφει ὁ H. Coing: «Τὸ καθήκον δι' ἀντίστασιν ἔχει τὰς ρίζας του εἰς τὸ γεγονός, ὅτι τὸ φυσικὸν δίκαιον εἶναι ἠθικῶς θεμελιωμένον καὶ ὅτι ἡ ὑλοποίησις του ἀποτελεῖ ἐντολὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἡ ἐκπλήρωσις του, χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὁ κίνδυνος, ἀπαιτεῖ ὑψίστην προσοχὴν· ἡ μὴ ἐκπλήρωσις του θεμελιοῖ εἰς μεμονωμένας περιπτώσεις ἠθικὴν κηλῖδα, χωρὶς νὰ σημαίη ἕμως τοῦτο ποινικὴν ὑπευθυνότητα ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ θετικοῦ δικαίου... Τὸ φυσικὸν δίκαιον δύναται ἐν ὀνόματι τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν ὑποταγὴν εἰς τὸ θετικὸν δίκαιον, διότι ὁ ἠθικὸς νόμος ἴσταται ὑψηλότερον τῆς ὑποταγῆς εἰς αὐτούς, οἱ ὅποιοι τὸ καταπατοῦν. Ἡ ἀυθεντία του εἶναι ἠθικὴ, ἀκριβῶς ὡς ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου»¹¹⁷.

Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι οἱ τομεῖς «δικαίον» καὶ «ἠθικὴ» δὲν συμπίπτουν, δὲν σημαίνει καὶ ὅτι ὁ εἷς τομεὺς ἀποκλείει τὸν ἄλλον. Εἶναι βεβαίως ἐμφανὲς ὅτι τὸ δίκαιον ἐνὸς κράτους δύναται πολλάκις νὰ τεθῇ ὑπὸ ἀμφιβολίαν ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ὀρθότητά του καὶ ὅτι δύναται νὰ κλονισθῇ ἡ ἀυθεντία του, ἐνῶ οἱ νόμοι τῆς ἠθικῆς — ἐξαιρουμένου τοῦ μεταβλητοῦ μέρους αὐτῶν, τὸ ὅποιον ἀντιστοιχεῖ εἰς τὰ ἐκάστοτε ἦθη τῶν ἐποχῶν — ἔχουν παντοῦ καὶ πάντοτε τὴν αὐτὴν ἰσχύν. Ταῦτισις δικαίου καὶ ἠθικῆς ἐμφανίζεται εἰς ὀλοκληρωτικὰς θεωρίας, ὡς εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Hegel. Ὁ Hegel καθορᾷ τὸ κράτος ὡς τὴν συνειδητὴν ἠθικὴν οὐσίαν, ὡς τὴν πραγματοποιήσιν τῆς ἰδέας τῆς ἠθικῆς καὶ οὕτω τὸ δίκαιον ὡς τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς ἠθικῆς. Χωρισμὸς τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν ἠθικὴν — ἂν καὶ ἡ ἱστορία ἔχει δείξει, ὅτι ἐνίοτε τοῦτο συνέβη χάριν διαφόρων ἐγωιστικῶν ὠφελημάτων, καὶ οἰκονομικῶν αἰτίων — δὲν εἶναι δυνατὸς, διότι τὸ δίκαιον δὲν εἶναι νοητὸν ἄνευ ὀρισμένων ἀξιολογικῶν ὀρισμῶν. Ἴσως νὰ μὴ δύναται νὰ ἐκφράσῃ τὸ δίκαιον τὴν ἠχὴ τῶν πνευματικῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ἀλλ' ἕμως ὑφίσταται μία ἀλληλουχία μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς ἠθικῆς, μεταξὺ θετικοῦ καὶ φυσικοῦ δικαίου, μία συνεργασία, ἄνευ τῆς ὁποίας ἡ ἰδέα τοῦ κράτους θὰ παρέμενεν ἐν οἰκοδόμημα τῆς φαντασίας.

116. Πρβλ. W. R. Beyer, *Rechtsphilosophische Besinnung*, Karlsruhe 1947, σ. 69 ἐξ.

117. H. Coing, *Grundzüge der Rechtsphilosophie*, Berlin 1950, σ. 169.

5. ΤΟ ΦΥΣΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ ΩΣ ΒΑΣΙΣ ΤΗΣ ΔΙΑΡΚΟΥΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΘΕΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Τὸ φυσικὸν δίκαιον εἶναι ἐν φύσει δεδομένον καὶ ἀναπτυσσόμενον δίκαιον, διότι πηγάζει ἀπὸ τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ γινώσκεται διὰ τοῦ λόγου του — ἀντίληψις ὑποστηριζομένη ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως — ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ θετικὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον ὡς θετὸν δίκαιον εἶναι ἐν μέρει ἀυθαίρετον.

Ὁ θετικισμὸς τοῦ δικαίου (Rechtspositivismus), συμφώνως πρὸς τὸν ὁποῖον πᾶν δίκαιον εἶναι θετικόν, προσπαθεῖ νὰ ἀποστερήσῃ ἀπὸ τὸ φυσικὸν δίκαιον τὸν χαρακτῆρα τῆς ἀυθεντικῆς νομιμότητος καὶ τὸ παρατηρεῖ ὡς παράστασιν δικαίου ἄνευ ὑποχρεωτικότητος ἢ ὡς ἰδεολογίαν ἠθικοῦ περιεχομένου¹¹⁸. Οὕτως ὁ θετικισμὸς ἀπορρίπτει πᾶν περιεχόμενον εἰς τὸ φυσικὸν δίκαιον καὶ προχωρεῖ εἰς μίαν ἐξήγησιν μεταξὺ φυσικοῦ καὶ θετικοῦ δικαίου πλήρη συγχύσεως, χωρὶς νὰ ἔχη ἀποκτήσῃ προηγουμένως σαφῆ παράστασιν τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Οὕτως γράφει ὁ K. Bergbohm, ἐκπρόσωπος τοῦ θετικισμοῦ καὶ μέγας ἐχθρὸς τοῦ φυσικοῦ δικαίου: «Οἷαδῆποτε παράστασις δικαίου μὲ οἰανδήποτε ὀνομασίαν, ἐκτὸς τοῦ θετικοῦ δικαίου, στερεῖται παντὸς ἀντικειμενικῶς ἐξηκριβωμένου καθωρισμένου περιεχομένου. Τὸ δίκαιον σχηματίζεται ἀναγκαστικῶς καὶ ἀποκλειστικῶς ἀπὸ φιλοσοφικὰς θεωρήσεις καὶ ἠθικὰς πεποιθήσεις, πρακτικὰς καὶ ἰδίως πολιτικὰς ἐπιθυμίας, αἱ ὁποῖαι θὰ ἠδύνατο μελλοντικῶς κάλλιστα νὰ συντελέσουν εἰς τὴν μονιμότητα τοῦ δικαίου»¹¹⁹. Ἐν τῷ θετικισμῷ του ὁ Bergbohm φθάνει ἔτι περαιτέρω εἰς τὴν διαπίστωσιν, ὅτι «ἐπίσης καὶ τὸ πλεόν χυδαῖον θετὸν δίκαιον, ἐφ' ὅσον τοῦτο κατὰ τὸν τύπον εἶναι ὀρθόν, πρέπει νὰ ἀναγνωρίζεται ὡς ὑποχρεωτικόν»¹²⁰. Ὁ A. Kaufmann ἀσκεῖ ἐπὶ τῆς προκειμένης διδασκαλίας, ἥτις οὐχὶ μόνον ἀρνεῖται τὸ φυσικὸν δίκαιον, ἀλλὰ σημαίνει προσέτι κατάργησιν πάσης

118. Πρβλ. A. S ü s t e r h e n n, Das Naturrecht. Ἐν: Naturrecht oder Rechtspositivismus Ἐκδ. ὑπὸ Maihofer, Darmstadt 1962, σ. 18. H. R o m m e n, Μν. ἐργ. σ. 247.

119. K. B e r g b o h m, Jurisprudenz und Rechtsphilosophie. Kritische Abhandlungen I. Leipzig 1892, σ. 175.

120. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 144.

ἠθικῆς, δικαίαν κριτικὴν, γράφων: Ἡ γνώμη αὐτῆ τοῦ Bergbohm, μετὰ τὰς ἐμπειρίας τῶν συγχρόνων φασιστικῶν καὶ κομμουνιστικῶν δικτατοριῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἐπεδοκιμάσθησαν ἢ καὶ διετάχθησαν τὰ μεγαλύτερα ἐγκλήματα, δὲν δύναται πλέον νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν. Μία θεωρία, ἣτις πρέπει νὰ ἀναγνωρίσῃ νομικὸν χαρακτῆρα εἰς ἓν κρατικῶς ἐπιτασσόμενον σύστημα στρατοπέδων συγκεντρώσεως καὶ ὁμαδικῶν ἐκτελέσεων, ὀδηγεῖ τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου εἰς absurdum καὶ αὐτοαναίρειται»¹²¹.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς κήρυκας τοῦ θετικισμοῦ, οἵτινες ἀπεγύμνωσαν τὸ φυσικὸν δίκαιον πάσης ἰσχύος καὶ ἐφθασαν ἕως καὶ τῆς πλήρους ἀρνήσεως τούτου, ἡ διδασκαλία περὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου καταφάσκει τὸ θετικὸν δίκαιον καὶ ἀναγνωρίζει μίαν ἀναγκαίαν συνάρτησιν ἀμφοτέρων.

Ἐάν τις παρατηρήσῃ ἔτι ἐγγύτερον τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως φυσικοῦ καὶ θετικοῦ δικαίου, προκύπτουν αἱ ἐξῆς δύο δυνατότητες διὰ τὴν θεώρησιν τοῦ προβλήματος¹²². Πρῶτον: Τὸ θετικὸν καὶ τὸ φυσικὸν δίκαιον εἶναι δύο ἀνεξάρτητα ἀλλήλων μεγέθη καὶ ἀντίθετα, ὅπερ σημαίνει ἀφ' ἑνὸς μὲν θετικιστικὸν μονισμόν, ἀρνούμενον τὸν ρυθμὸν τῆς ζωῆς καὶ τῆς φυσικῆς τάξεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ μονισμόν τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Μὲ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι τὸ φυσικὸν δίκαιον εἶναι τὸ ἀντικειμενικὸν δίκαιον, ὁ μονισμὸς τοῦ φυσικοῦ δικαίου δὲν θὰ ἀνεγνώριζεν εἰς οὐδένα νόμον τοῦ κράτους δεσμευτικὸν χαρακτῆρα καὶ δὲν θὰ ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν θετικοποίησιν τῶν κυρίων ἀρχῶν του. Δεύτερον: Συνεργασία ἀμφοτέρων, ὡς ἐὰν τὸ ἓν ἐτίθετο εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἑτέρου.

Ὁ μονισμὸς τοῦ θετικισμοῦ ἀπεδείχθη ἀνεπαρκὴς καὶ ἐχάθη ἤδη μετὰ τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς τελειότητος τοῦ νόμου¹²³. Ἐπίσης ἔχει ἐγκαταλειφθῆ καὶ ὁ μονισμὸς τοῦ φυσικοῦ δικαίου μεταφυσικῆς μορφῆς, ὅστις ἀναγνωρίζει μόνον ἓν ἀκαμπτον ἀκίνητον φυσικὸν δίκαιον.

Ἐν τῇ σειρᾷ ταύτῃ τῆς σκέψεως προκύπτει τὸ πρόβλημα: Πρὸς ποῖον σημεῖον προσανατολίζεται τὸ θετικὸν δίκαιον; Ὁ H. Mitteis¹²⁴ ἐπιφορτίζει τὸ φυσικὸν δίκαιον μὲ τὸ καθῆκον νὰ εἶναι κάτοπτρον καὶ σημεῖον ἐλέγχου τοῦ θετικοῦ δικαίου μὲ τὸν σκοπὸν, — ὅπερ ἀπαντᾷ καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους διδασκάλους τοῦ φυσικοῦ δικαίου—, νὰ ὑπερβῆ τὸν ἄκρον θετικισμόν εἰς τὸ δίκαιον καὶ νὰ τὸ ἐμπλουτίσῃ μὲ τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Τὸ ὅτι τὸ φυσικὸν δίκαιον ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ πρότυπον ἐκάστου θετοῦ νόμου

121. A. K a u f m a n n, Die ontologische Struktur des Rechts. Ἐν: Die ontologische Begründung des Rechts. Ἐκδ. ὑπὸ A. K a u f m a n n, Darmstadt 1965, σ. 474.

122. Πρβλ. E. G. M a y n e z, Vom Wesensinn des Rechtes. Ἐν: Die ontologische Begründung des Rechtes, σ. 194.

123. H. R o m m e n, Mv. ἔργ., σ. 249.

124. H. M i t t e i s, Vom Lebenswert der Rechtsgeschichte, Weimar 1947, σ. 117.

καί νομικῆς τάξεως, τονίζεται καί ὑπὸ τοῦ H. Coing¹²⁵. Τὸ διαφέρον τοῦ φυσικοῦ δικαίου περιορίζεται κατὰ τὸν Coing οὐχί εἰς τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀτόμου, ἀλλ' ἐξαπλοῦται εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς νομικῆς τάξεως εἰς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν. Τὸ φυσικὸν δίκαιον κινεῖται μεταξὺ τῆς ιδέας τοῦ δικαίου καί τοῦ θετικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον καί τὸ ἀντικαθιστᾷ ὅπου ἀπουσιάζει, τὸ συμπληρώνει, ὅπου ἔχει κενὰ καί ὑποδεικνύει εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν δικαίαν ὁδόν, ὅταν δὲν δύναται νὰ πράξῃ τοῦτο τὸ θετικὸν δίκαιον. Ὁ E. E. Hölscher¹²⁶ κατανοεῖ τὸ φυσικὸν ὡς τὸ ἰδεατὸν δίκαιον καί τὸ θετικὸν ὡς τὴν μεταβλητὴν παρουσίαν αὐτοῦ καί ὀνομάζει τὴν σχέσιν μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὡς σχέσιν «αἰτίας πρὸς ἐνέργειαν». Ὁ Hölscher κατηγορεῖ τοὺς θετικιστὰς τοῦ δικαίου, ὅτι οὗτοι δὲν γνωρίζουν αὐτό, τὸ ὁποῖον πολεμοῦν οὔτε εἰς τὴν δύναμιν του οὔτε εἰς τὴν λειτουργίαν του. Διὰ νὰ χαρακτηρίσῃ ὁ αὐτὸς ἐρευνητὴς τὰς λανθασμένας προοπτικὰς τῶν θετικιστῶν, ὁμιλεῖ παραβολικῶς: «Οὗτοι (οἱ θετικισταὶ) παρατηροῦν τὸ δίκαιον ἀπὸ τὴν προοπτικὴν τοῦ μύρμηκος, οἱ διδάσκαλοι τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν προοπτικὴν τοῦ ἀετοῦ. "Ἡ... οἱ θετικισταὶ προσπαθοῦν νὰ ἀναλύσουν ἀπὸ τοὺς ἐπὶ μέρους λίθους ἐνὸς οἰκοδομήματος τὸ ἔργον τῆς τέχνης, ἐνῶ οἱ διδάσκαλοι τοῦ φυσικοῦ δικαίου βλέπουν τὸ οἰκοδόμημα καί κατανοοῦν ἀπὸ τὴν ιδέαν του καί τὸ μέγεθός του τὰ μέρη του»¹²⁷.

Ὅτι τὸ φυσικὸν δίκαιον δὲν δύναται νὰ ἀρνηθῇ τὸ θετικόν, ἀλλ' ἔχει τὴν ἀποστολὴν νὰ προδιαγράψῃ τὸ περιεχόμενον του καί νὰ τοῦ συμπαρίσταται, ἐφ' ὅσον τοῦτο ἀποβλέπει κατὰ τὰς ἐπιδιώξεις του εἰς τὴν πραγμάτωσιν σκοπῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ φυσικὸς ἠθικὸς νόμος γινώσκεται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀμετάβλητος μόνον εἰς τὰς πρώτας ἀρχάς του. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἄνθρωπος, καθ' ὅσον δὲν ζῆ μόνος, ἀλλ' ἐντὸς τῆς κοινωνίας, πρέπει νὰ συνάγῃ συμπεράσματα ἀπ' αὐτὰς τὰς γενικῶς ἰσχυρούσας πρώτας ἀρχάς, τὰ ὁποῖα τοῦ εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὰ διάφορα γεγονότα καί συναφείας τῆς ζωῆς του, καί ἐπειδὴ θὰ ὑφίστατο πάντοτε ὁ κίνδυνος μιᾶς διχογνωμίας, ὅταν ἕκαστον ἐπὶ μέρους ὑποκειμενον θὰ καθώριζεν ἀτομικοὺς νόμους δι' ἕκαστον τομέα τῆς ζωῆς, πρέπει ἐντὸς μιᾶς ὀργανωμένης κοινωνίας νὰ μεταβιβασθῇ εἰς τινὰ ἢ ἐξουσία νὰ ἐκδίδῃ νόμους, μὲ ὑποχρεωτικὸν χαρακτῆρα, οἱ ὁποῖοι νὰ μερμνοῦν διὰ τὴν διατήρησιν τῆς κοινωνικῆς τάξεως. Ἡ θέσπισις τοιούτων νόμων πρέπει νὰ γίνεται συμφώνως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὥστε οἱ τιθέμενοι νόμοι νὰ ἰσχύουν ὡς οἱ νόμοι τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἔχοντες δεσμευτικὸν χαρακτῆρα, τόσον διὰ τὸν νομοθέτην, ὅσον καί διὰ τὴν κοινωνίαν, πρὸς τὴν ὁποῖαν ἀπευθύνονται.

125. H. Coing, Grundzüge der rechtsphilosophie, Berlin 1950, σ. 151 ἐξ.

126. E. E. Hölscher, Sittliche Rechtslehre, τ. I, σ. 246,

127. Αὐτόθι.

Εἰς μίαν τοιαύτην κατανόησιν τῆς σχέσεως φυσικοῦ καὶ θετικοῦ δικαίου ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖον μίαν ἐπιμήκυνσιν τοῦ πρώτου μὲ συγκεκριμένον περιεχόμενον καὶ τοιουτοτρόπως ἢ περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλία δὲν παραμένει εἰς ἓνα ἀποκλεισμένον χῶρον, ἀλλὰ καθίσταται ἐφαρμοσίμος ἐν τῷ κόσμῳ¹²⁸, εὐθυγραμμισμένη πρὸς τὸ μέλλον. Τὸ φυσικὸν δίκαιον καλεῖ, κατὰ μίαν παρατήρησιν τοῦ Rommen¹²⁹, πρὸς θετικοποίησιν.

“Ὅταν τὸ θετικὸν δίκαιον παριστᾷ τὴν θετικοποίησιν, τὸν καθορισμόν, τὴν παραγωγὴν καὶ τὴν πραγμάτωσιν τῆς ἀρχῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου, κατέχει νομικῶς δεσμευτικὴν δύναμιν. Πολλάκις ὅμως συνέβη νὰ ἔχουν ἐμφανισθῇ εἰς τὴν ἱστορίαν θετοὶ νόμοι, οἱ ὅποιοι ἐπλήρωσαν τὸ αἶσθημα δικαίου, διότι ἀκριβῶς προσέκρουσαν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Τοιοῦτοι νόμοι, οἱ ὅποιοι ἐπιτάσσουν τὸ ἄδικον καὶ τὸ ἀνῆθικον, δὲν ἔχουν ὑποχρεωτικὴν ἰσχὺν διὰ τὴν συνείδησιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ προκαλοῦν ἀντίστασιν¹³⁰, ἥτις ἐπεδείχθη ἀπὸ τοὺς ἥρωας τῆς ἱστορίας, οἱ ὅποιοι δὲν ὀνομάζονται «καταστρατηγηταὶ τοῦ δικαίου», ἀλλὰ «μάρτυρες τοῦ δικαίου»¹³¹. Ἡ ἀρμοδιότης διὰ μίαν ἀντίστασιν ἐναντίον ἀδικῶν καὶ ἀνηθικῶν διαταγῶν πρέπει ὅμως πάντοτε νὰ θεωρῆται ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τῆς κοινωνίας καὶ τῆς δημοσίας τάξεως¹³². Ἐὰν δηλαδὴ διαταραχθῇ ἡ κοινωνικὴ τάξις εἰς τὸ βάθος τῆς ἔνεκα μιᾶς ἀντιστάσεως καὶ τεθῇ εἰς μέγαν κίνδυνον ἢ εὐημερία τοῦ συνόλου, ἐνῶ ἡ ἀνοχὴ τῆς ἀδικίας δὲν θὰ ἐσήμαινε σοβαρὰν ἐνόχλησιν τῆς κοινωνικῆς ἀρμονίας, διότι τὸ προξενούμενον κακὸν θὰ ἦτο ἐλάχιστον, τότε ἡ μὴ ἀντίστασις ἐκ μέρους τοῦ ἀτόμου δὲν σημαίνει ὅτι τοῦτο καταργεῖ τὰς ἀξιώσεις τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλ’ ὅτι θεωρεῖ ὡς καθῆκον του τὴν ἀνοχὴν¹³³. Ὅταν ὅμως ἀθέμιτοι νόμοι θέτουν εἰς κίνδυνον τὴν τάξιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τὴν συνταράσσουν εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε ἡ κοινωνία, ἡ ὅλη ἀνθρωπότης, νὰ ἀπομακρύνεται τοῦ σκοποῦ τῆς, τότε ἡ ἀντίστασις δὲν εἶναι μόνον ἐπιτρεπτή, ἀλλὰ καθίσταται καθῆκον τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

Ἡ ἀναγνώρισις τῆς ὑπεροχῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐναντι τοῦ θετικοῦ δικαίου καὶ συγχρόνως ἡ κατάφασις μιᾶς συνεργασίας ἀμφοτέρων ἐπι-

128. Ὁ W. R. Beyer ἐξαίρει τὴν ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἰς τὸν κόσμον προσφερθεῖσαν βοήθειαν: «Das Naturrecht hat bisher allen politischen Parteien und allen parteipolitischen Strömungen, allen darauf aufbauenden Philosophiesystemen und allen kirchlichen Dogmen genau so wie zahlreichen anderen Geisteswissenschaften gedient. Das Naturrecht war ein Diener, ein Knecht aller. Und seine Herren haben gewechselt und sind vergangen, nicht das Naturrecht». Μν. ἐργ., σ. 13.

129. H. Rommen, Μν. ἐργ., σ. 250 ἐξ.

130. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἡ ἀντίστασις διὰ τὸν Rommen δὲν εἶναι τὸ «ἐπαναστατικόν», ἀλλὰ τὸ αὐτονόητον. Μν. ἐργ., σ. 255.

131. E. E. Hölscher, Μν. ἐργ., σ. 334.

132. Πρβλ. A. Verdross, Abendländische Rechtsphilosophie, σ. 248.

133. Πρβλ. A. Susterhenn, Μν. ἐργ., σ. 22.

φορτίζει τὸν ἐκάστοτε νομοθέτην, τὸν δικαστήν, μὲ τὸ καθήκον νὰ εἶναι οὐχὶ μόνον διδάσκαλος τοῦ δικαίου, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ διδάσκαλος τῆς ἀρετῆς, ἐὰν βεβαίως ἀποδεχθῶμεν τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ Οὐλπιανοῦ¹³⁴, ὅτι ἡ νομολογία εἶναι ἡ ἀληθὴς φιλοσοφία —vera philosophia».

134. Ulpianus, Dig. 1, 1, II § 1.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Auer, A., O.S.B., Der Mensch hat Recht, Graz 1956.
- Beck, H., Der Akt Charakter des Seins. Eine spekulative Weiterführung der Seinslehre Thomas v. Aquins aus einer Anregung durch das dialektische Prinzip Hegels, München 1965.
- Belling, E., Rechtswissenschaft und Recht, 1923.
- Berdiajew, N., Von der Bestimmung des Menschen, Bern 1935.
- Bergbohm, K., Jurisprudenz und Rechtsphilosophie. Kritische Abhandlungen I, Leipzig 1892.
- Beyer, W. R., Rechtsphilosophische Besinnung, Karlsruhe 1947.
- Billicsich, Fr., Das Problem des Übels in der Philosophie des Abendlandes, τ. II, Wien-Köln 1952.
- Bloch, E., Naturrecht und menschliche Würde, Frankfurt a.M. 1961.
- Böckle, Fr., Rückblick und Ausblick. Έν: Das Naturrecht im Disput. Έκδ. υπό Fr. Böckle, Düsseldorf 1966.
- Cathrein, V., Moralphilosophie, τ. I, Allgemeine Moralphilosophie, Leipzig 1924^ε.
- Coing, H., Grundzüge der Rechtsphilosophie, Berlin 1950.
- Τοῦ αὐτοῦ, Vom Sinngehalt des Rechtes: Έν: Die ontologische Begründung des Rechtes. Έκδ. υπό A. Kaufmann, Darmstadt 1965.
- Fuchs, J., Lex naturae. Zur Theologie des Naturrechtes, Düsseldorf 1955.
- Funk, J., Primat des Naturrechtes. Die Transzendenz des Naturrechtes gegenüber dem positiven Recht, Mödling bei Wien 1952.
- Gründel, J., Ethik ohne Normen? (Kleine ökumenische Schriften 4), Freiburg i. Br., 1970.
- Τοῦ αὐτοῦ, Wandelbares und Unwandelbares in der Moralthologie, Düsseldorf 1971^α.
- Guardini, R., Welt und Person. Versuche zur christlichen Lehre vom Menschen, 1939.
- Hölscher, E. E., Sittliche Rechtslehre, τ. I, München 1928.

- v. Ihering, R., Der Zweck im Recht, τ. I, Leipzig 1923.
- Jaspers, K., Rechenchaft und Ausblick. Reden und Aufsätze 1951.
- Jellinek, G., Allgemeine Staatslehre, 1921³.
- Junk, C. G., Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewussten, Zürich 1945⁴.
- Kaufmann, A., Die ontologische Struktur des Rechts. 'Εν: Die ontologische Begründung des Rechts. 'Εκδ. ὑπὸ Α. Kaufmann, Darmstadt 1965.
- Τοῦ αὐτοῦ, Naturrecht und Geschichtlichkeit, Tübingen 1957.
- Kelsen, H., Justice et droit naturel. 'Εν: Annales de Philosophie Politique III, Le droit naturel, Paris 1959.
- Kipp, H., Naturrecht und moderner Staat, Nürnberg 1950
- Κουτσογιαννοπούλου, Δ., Συμβολή εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ προσώπου, 'Αθήναι 1965.
- Krings, H., Meditation des Denkens, München 1965.
- Κυριαζοπούλου, Σπ., Προλεγόμενα εἰς τὴν ἐρώτησιν περὶ Θεοῦ, 'Αθήναι 1960.
- Lämmerzahl, E., Der Sündenfall in der Philosophie des deutschen Idealismus, Berlin 1934.
- Leclercq, J., Leçon de droit naturel, τ. I, Louvain 1927.
- Leisegang, H., Zur Ethik des Abendlandes, Berlin 1949⁹.
- Lorenz, K., Über tierisches und menschliches Verhalten, München 1965.
- Maihöfer, W., Naturrecht als Existenzrecht, Frankfurt a. M. 1963.
- Manser, G. M., Das Naturrecht in thomistischer Beleuchtung, Freiburg in der Schweiz 1944.
- Maritain, J., The Rights of Man and Natural Law, New York 1949.
- Mayner, E. G., Vom Wesensinn des Rechtes. 'Εν: Die ontologische Begründung des Rechtes. 'Εκδ. ὑπὸ Α. Kaufmann, Darmstadt 1965.
- Messner, S., Das Naturrecht, München 1966.
- Mitteis, H., Vom Lebenswert der Rechtsgeschichte, Weimar 1947.
- Müller, Max, Die ontologische Problematik des Naturrechtes. 'Εν: Die ontologische Begründung des Rechtes. 'Εκδ. ὑπὸ Α. Kaufmann, Darmstadt 1965.
- Νησιώτου, Ν., Προλεγόμενα εἰς τὴν Θεολογικὴν Γνωσιολογίαν, 'Αθήναι 1965.
- Oeing-Hanhoff, L., Die Philosophie und das Phänomen des Bösen. 'Εν: Realität und Wirksamkeit des Bösen, Würzburg 1965.

- Otto, St., «Natura» und «Dispositio». Untersuchung zum Naturbegriff und zur Denkform Tertullians, München 1960.
- Παπαπέτρου, Κ., Περὶ τὸ πρόβλημα τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἐκ τῆς ἀπόψεως τοῦ ὅλου, Ἀθήναι 1970.
- Rahner, K., Ein Weg zur Bestimmung des Verhältnisses von Natur und Gnade 44 «Orientierung» 30.6.1950.
- Riezler, G., Das Rechtsgefühl. Rechts-psychologische Betrachtungen 1921 (2. ἔκδ. 1946).
- Rommen, H., Die ewige Wiederkehr des Naturrechtes, München 1947².
- Sartre, J. - P., L' existentialisme est un humanisme, 1951.
- Shmitt, M.- E., Recht und Vernunft. Ein Beitrag zur Diskussion über die Rationalität des Naturrechtes, Heidelberg 1955.
- Schmolz, F. M., Das Naturgesetz und seine dynamische kraft, Freiburg in der Schweiz 1959.
- Sertillanges, A. D., La Philosophie des Lois, Paris 1946.
- Stahl, F. J., Die Philosophie des Rechtes, τ. II, Darmstadt 1963.
- Steffes, J. P., Das Naturrecht im Rahmen einer Religionsphilosophischen Weltbetrachtung. Ἐν: Philosophia Perennis. Festgabe J. Geysers zum 60. Geburtstag. Ἐκδ. ὑπὸ Fr. J. von Rintelen, Regensburg 1930.
- Storch, O., Zoologische Grundlagen der Soziologie. Ἐν: Oster. Z. f. off. R., 3 (1951).
- Süsterhenn, A., Das Naturrecht. Ἐν: Naturrecht oder Rechtspositivismus? Ἐκδ. ὑπὸ Maihoffer, Darmstadt 1962.
- Verdross, A., Abendländische Rechtsphilosophie, Wien 1958.
- Welzel, H., Wahrheit und Grenze des Naturrechtes. Bonner akademische Reden 261, Bonn 1963.
- Wolf, E., Das Problem der Naturrechtslehre, Karlsruhe 1959.